

Bjelovar od trgovišta do krajiške gradske vojne općine

Vojna krajina u Hrvatskoj razvija se tokom 16. st. sa većim brojem stalnih najamničkih posada u pograničnim utvdama. Svojim nastajanjem i razvojem Vojna krajina znatno je usporila tursko napredovanje u Hrvatskoj u toku 16. st. Potkraj 16. st. u organizaciji Vojne krajine postoje slijedeće cjeline: Hrvatska krajina sa sjedištem u Karlovcu (Karlovački generalat) koju sačinjavaju kapetanije od mora do Kupe. Od okolice Karlovca do Ivanića protezala se Banska krajina, a dalje do Drave Slavonska krajina sa sjedištem u Varaždinu (Varaždinski generalat od 1595).

Kralj se obavezao hrvatskom plemstvu da će na granici prema Hrvatskoj držati dovoljan broj vojnika i voditi brigu o opskrbi utvrda u Hrvatskoj. Ta obaveza o suradnji feudalaca i kralja u obrani zemlje temeljila se na pretpostavci da će se održati dotadašnji ekonomski i vojni potencijal hrvatskog plemstva. U nemogućnosti održavanja svojih pograničnih gradova feudanci ih često predaju kralju da se o njima brine. Tako se neprestano povećavao broj utvrda o kojima se kralj morao neposredno brinuti, pa su tako u Slavonskoj krajini organizirane Koprivnička, Križevačka i Ivanička kapetanija. Od 1568. godine ukinuta je jedinstvena komanda u obje krajine (Hrvatskoj i Slavonskoj) koje sada dobivaju samostalne zapovjednike.

Od 1530. godine veliki broj turskih krajišnika pretežno kršćana prelazi habsburški teritorij uz obećanja da će postići još povoljniji položaj nego u Turskoj. Javljaju se pod različitim nazivima: prebjezi, uskoci, Vlasi, Turci, Srbi, Rašani, Čići i drugi. Vlah je naziv koji prvenstveno upućuje na društveni položaj kako u turskoj tako i u novoj krajiškoj sredini. Preseljenici su većinom bili Srbi pravoslavne vjere, tako da neki izvori i povjesničari upotrebljavaju vlaško ime i kao sinonim za Srbina,

odnosno čovjeka pravoslavne vjere. U 16. i 17. st. svi Srbi koji prelaze hrvatsku granicu jesu "Vlasi", ali svi "Vlasi" nisu Srbi. Jasno se razlikuju "Vlasi" Srbi ili Rašani i romanski Vlasi, Čići.¹

Krajišnici su na imanjima feudalaca bili povlašteni socijalna grupa, a zemlja koju su uživali predstavljala je zapravo dio njihove vojničke plaće, koju su inače dobivali u obliku udjela u ratnom plijenu. Obavezni su u prvom redu bili na vojnu službu, a osim ratovanja glavno im je zanimanje bilo stočarstvo.

Dugim ratom (1593-1606) započelo je novo razdoblje u povijesti Vojne krajine. Od same vojne institucije Vojna krajina se u 17. st. pretvara u poseban teritorij, odvojen od banske Hrvatske posebnim razvojem društva na tom području. Podloga za takav razvoj je masovno naseljavanje vojničkog stanovništva iz Turske. Preseljenike nastanjuju oko glavnih krajiških utvrda i prema turskoj granici, a na području Varaždinskog generalata pustinja između krajiških utvrda i turskih posada se popunjava prebježima, turske straže se povlače na Ilovu. Kako bi se zaštitili od hrvatskih feudalaca Vlasi su isticali svoju privrženost njemačkim komandantima i tražili su da se pismeno reguliraju njihovi odnosi s vojnim zapovjednicima i njihova prava na unutrašnju samoupravu. Tako su 1630. godine nastale pisane povlastice neslužbenog naziva Statuta Valachorum. U njima se najprije regulirala unutrašnja uprava; svako selo ima kneza kojeg svake godine bira zajednica njegova sela. Svaka od triju kapetanija u Varaždinskom generalatu (Križevačka, Koprivnička i Ivanička), ima svog velikog suca s osam prisjednika, koje također na godinu dana biraju svi knezovi iz dotične kapetanije, koje potvrđuje general. Osim toga od pojave statuta izostala je i obaveza plaćanja generalu "harača". Statuti završavaju vojnim propisima.

Vojnoj disciplini bili su podvrgnuti plaćeni i neplaćeni krajišnici.

Karlovačkim mirom 1699. godine najveći dio Vojne krajine prestao je da bude neposredno pogranično područje. Iako generalati nisu ukinuti i u njima je ostala uprava unutrašnjoaustrijskih staleža sve do polovine 18. st., centralna se vlast sve više uplitala u njihovo uređenje preko Dvorskog ratnog savjeta i staleža koji su ga podržavali. Tako je laćanjem centralne vlasti najprije došlo do ograničavanja, a zatim i do ukidanja vlasti gradačkog Dvorskog ratnog savjeta, odnosno unutrašnjoaustrijskih staleža u Vojnoj krajini. Godine 1748. centralna vlast neposredno preuzima financiranje Varaždinskog odnosno Karlovačkog generalata.

Proglašenjem novih statuta od vojvode Hildburgshausena 1737. godine, došlo je do znatnog ograničavanja krajiške samouprave, a izdavanjem "krajiških prava" 1754. godine od carice Marije Terezije, na osnovi kojih je izjednačeno ustrojstvo Varaždinskog i Karlovačkog generalata i ujedno su ukinuti posljednji ostaci krajiške samouprave. Nezadovoljstvo krajišnika bilo je stalno prisutno, a posebno odredbama: obuhvaćanjem svakog sposobnog muškarca vojnom službom, da krajišnici svojim radom kao zemljoradnici izdržavaju sebe i svoju obitelj i definitivno ukidanje privilegija. Povod bune bio je pokušaj zapovjedništva da silom utjera novac za nove uniforme. Krajišnici buntovnici su se sakupili u srcu generalata u Severinu 1755. godine, gdje su se u skrivnici pravoslavne crkve čuvali privilegiji. Tu je proglašena "severinska općina" Varaždinskog generalata kao politička organizacija buntovnika. U listopadu 1755. godine Marija Terezija donijela je krajiški regulament za Varaždinski generalat koji uglavnom govori o obavezama, a malo o pravima krajišnika. Ukinuta je ustanova knezova, u vezi s držanjem knezova u buni, a svako selo dobilo je oficira i podoficira koji su preuzeli sve sudske i upravne funkcije u prvoj instanci.

Godine 1765. osnovan je generalni krajiški inspektorat sa zadatkom da regulira krajišku administraciju, unapređuje privredu i vojnu organizaciju. Dolazi do ujedinjenja banske i

varaždinske Generalkomande 1783. godine sa sjedištem u Zagrebu, a ujedno se provodi zamjena zemljišta u svrhu povlačenja granica između civilne Hrvatske i Vojne krajine. Osnivaju se vojni komiteti kao središta obrtničke i trgovačke djelatnosti.

Kako bi se uprava u Vojnoj krajini odvojila od čisto vojničkih poslova uveden je 1787. godine kantonski sistem. Regimenta je postala isključivo vojna jedinica, a na njezinom tadašnjem području osnovan je kanton kao teritorijalno-upravna jedinica.²

Bjelovar, grad koji se razvija u terezijanskom razdoblju u vrijeme carice Marije Terezije, ima svoju predpovijest, koja zadire još u daleku antiku, pa još i dalje u prethistoriju. Prilikom restauracije župne crkve sv. Terezije 1895. godine pronađeni su ostaci iz antičkog perioda, trag rimskog vodovoda, kameni temelji, rimske opeke, novac i kamena ploča. Ploča je dio jednog rimskog sarkofaga, sa lijepim reljefnim prikazom, vjerojatno prikaz priče o Medeji, Jasonu i Argonautima.³ Navedenim restauriranjem crkve ploča je natrag učvršćena u zid iznad glavnog ulaza i ima danas sekundarnu namjenu.

U predturskom srednjovjekovnom razdoblju osnivaju se županije i razvijaju župe koje postaju središta gospodarskog i društvenog života. Bjelovar u sistemu tadašnjih naselja nije sjedište župe, već se navodi kao selište i trgovište s tjednim sajmom.

Na mjestu današnjih Velikih i Malih Sredica u Bjelovaru nalazilo se trgovište i sjedište župe Jakbove Sredice. Gospoštija Jakbove Sredice dobila je ime po feudalnom gospodaru Jakobu, praocu obitelji Jakobović i trgovištu gdje su održavani tjedni sajmovi svake srijede. U upravno-političkom pogledu gospoštija Jakbove Sredice pripadala je rodovnoj župi Rovišće do sredine 14. st., a poslije distriktu ili kotaru Rovišće i županiji Križevci.

Godine 1423. prvi put se spominje u dokumentima ime feudalnog posjeda Beloblatty (Bjeloblaće) na mjestu današnjeg Bjelovara. Taj posjed pripadao je gospoštiji i trgovištu Jakobovim Sredicama, prema ispravi kralja Zigmunda iz 1423. godine.⁴

Turska osvajanja, osobito nakon pada Virovitice 1552. godine, duboko mijenjaju odnose u naseljenosti i gospodarskom životu bjelovarskog kraja. Bjelovarsko granično područje ostaje gotovo dva stoljeća "ničija zemlja", koja je bila izložena stalnim pljačkama i ratovanju. Dolazi do velikih promjena u naseljenosti, nestaju stara i rađaju se nova naselja. Demografsko-gospodarska situacija stabilizirala se nakon protjerivanja Turaka iz Slavonije u 17. st.

Bjelovar je tada jedno od manjih uporišta za borbu protiv Turaka, tako se u nekim dokumentima spominje kao "Gescholoss Bellovar". Iz 17. st. postoje puno pouzdanije vijesti o spomenu imena Bjelovar (Bellovar, Belovac, Welovar). U Lopašićevom djelu "Spomenici Vojne krajine I-III" nalazimo kronološki drugu po starosti vijest o Bjelovaru iz 1666. g. Ivan Herrbestein, vicegeneral križevački spominje "Geschloss Bellovar" u odgovoru Dvorskom ratnom vijeću, u kojem se opravdava od pripisane krivnje da je proganjao i zlostavljao doseljene Vlahe, kojom su ga optužili "Vlaški glavari" u Varaždinskom generalatu.

U toj ispravi Bjelovar naziva "Geschloss", ali ne u smislu tvrđave već čardaka. Čardak kao jedan od simbola nalazi se na grbu grada Bjelovara. U 17. st. Slavonska granica bila je podijeljena na četiri kapetanije, čija sjela su bila utvrde Ivanić, Križevci, Koprivnica i Varaždin. Kapetanije su se dalje dijelile u vojvodstva, tj. teritorij koji je bio povjeren časniku sa određenim brojem vojnika (graničara-haramija). Isprava nam ujedno navodi razloge podizanja utvrđenja kao što je Bjelovar koje se nalazi na krajnjoj granici Križevačke kapetanije koja je na svojoj istočnoj strani izvrnuta turskim navalama i raznim nepogodama.

Bjelovar je čuvao svoju okolicu sa četiri vojvode, ali se pokazalo nužnim da se pošalje časnik-voda vojvodstva koji je stanovao u Bjelovaru. U to vrijeme Bjelovar je malo mjesto, a tek za naseljavanja prebjega-kršćana (Vlaha) u njegovoj okolini počeo je dobivati kao obrambena točka sve veću važnost u vojničkom pogledu.⁵

Većina tih doseljenika koje opisuju kao pripadnike grčko-istočne vjere, nastanila se u okolici Severina, Rovišća, Čazme i Ivanića. U

Severinu je u 18. st. bila grčko-istočna biskupija, gdje su u tornju bile pohranjene "vlaške pravice", tj. privilegije koje su Vlasi dobili od cara, radi vršenja službe u carskoj vojsci. Car Ferdinand II naložio je da se popišu sva mjesta gdje su se Vlasi naselili i tu se pojavljuju mjesta kao što su Severin, Narta, Rača, Sredice, sve u neposrednoj okolici Bjelovara. Kako su izbjeglice gradili kuće i osigurali malo zemlje da prehrane sebe i svoju obitelj, okolica je bila u posjedu vlastele i crkvenih vlasti, te tako dolazi do trvenja i prisvajanja tuđeg zemljišta na koji se tuži zapovjednik Križevačke kapetanije grof Herrberstein.

Treća vijest u kojoj se spominje Bjelovar nalazi se na zemljopisnoj karti Hrvatske (isusovca Stjepana Glavača) iz 1673. godine. Na ovom području spominje se mjesto "Belovc", što odgovara hrvatskom nazivu Belovac.⁶ Iz ove je karte sigurno da to ime odgovara današnjem mjestu Bjelovar i u uskoj je vezi sa malim potokom, koji teče na istočnoj strani grada, a naziva se Bjelovacka.

U 18. st. nalazi se ime Bjelovara na raznim geografskim kartama koje su pohranjene u Hrv. državnom arhivu. Prof. Juraj Sušnjak u svom napisu "Povijest grada Bjelovara" spominje između ostalih i kartu Schenka "Tabulae Hungariae accedunt ceteeae regna" iz 1717. godine, gdje je Bjelovar obilježen kao Castellum (kaštel) pod imenom "Welovar", dok Bjelovar preko Drave označuje se sa "Belovar". Isto označen je Bjelovar na karti Homanovoj iz doba Karla VI (1710-1740) pod nazivom "Carta Regnorum Hungariae, Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae".

Marija Terezija dovršila je reorganizaciju Vojne krajine. Godine 1743. Slavonija je sjedinjena s ostalom Hrvatskom, osnovane su Virovitička, Srijemska i Požeška županija. Varaždinski generalat podijeljen je 1749. godine na križevačku i đurđevačku pukovnicu. Svaka od ovih pukovnija imala je 12 četa ili kumpanija, koje su zajedno sa artiljerijom imale 2.522 vojnika graničara.⁷ Bjelovar se počeo 1756. godine izgrađivati kao centar Varaždinskog generalata, a odluku da se gradi novi vojnički grad donijela je Marija Terezija, po savjetu vojnih i političkih savjetnika kojima su bili pred očima dugoročni vojni i politički

interesi Austrije na našem nacionalnom tlu. Bjelovar gradi vojska u središtu Varaždinske krajine kao vojni, a zatim i administrativni centar tog kraja. Gradi ga austrijski general Filip Beck. Trebao je nositi naziv Novi Varaždin, ali je prevladalo ime naselja na kojem je podignut novi grad. Prema vijestima iz djela povjesničara Krčelića i Engela opravdano je govoriti o utemeljenju "Militar-Komunität", gradske općine Bjelovar. U službenim spisima ratnog arhiva vidi se da je Varaždinska generalna komanda na temelju popisa pučanstva od 1756. godine Bjelovar podigla na "Militar-Komunität" općinu sa posebnim povlasticama.

Prvi nacrti prikazuju Bjelovar kao utvrđeno mjesto s 4 bastiona i četvorim vratima, a drugi prikazuju grad opkoljen šančevima koji su spojeni s okolnim potocima.⁸

Unatoč planiranim bastionima i šančevima Bjelovar je podignut kao otvoreni grad. Najveći broj zgrada su prizemnice, čija je planska izgradnja podređena cjelokupnom izgledu. Planom izgradnje podignute su široke paralelne ulice čiji se sjeverozapadni i jugoistočni smjerovi sjeku pod pravim kutom s pravcima ulica sjeveroistok i jugozapad. Centralni položaj u ovoj urbanističkoj cjelini pripao je gradskom trgu.⁹

Prvi general koji se nastanio u Bjelovaru bio je Franjo Karlo Reize 1758. godine, kada Bjelovar postaje sjedište đurđevačke VI i križevačke V pukovnije. Svaka pukovnija smještena je u svoj dio grada, đurđevačka u sjeveroistočni, a križevačka u sjeverozapadni. Križevačka pukovnija imala je svoje posade u Vukovju, Garešnici, Hercegovcu, Bereku, Ivanjskoj, Čazmi, Farkaševcu, Gudovcu, Križu, Svetom Ivanu-Zabnu i Vojakovcu, a đurđevačka u Grubišnom Polju, Kovačići, Severinu, Rači, Đurđevcu, Pitomači, Trojstvu, Virju, Novigradu, Peterancu, Sokolovcu i Kapeli. Sve su te kapetanije bile pod vojničkom upravom, te su njihovi kapetani bili ujedno i načelnici. Bjelovar je imao svoju vojničku upravu, a 1772. godine ispravom Marije Terezije Bjelovar je proglašen pravom gradskom općinom sa posebnim vojnim povlasticama "Freue Militar Kommität".

Iz Varaždina generalat je 1765. godine preseljen u Koprivnicu, zatim u Bjelovar, a otuda 1783. godine u Zagreb.

Nakon izgradnje Bjelovar je pripadao crkvenoj župi Kapela, 1765. godine započela je izgradnja katoličke crkve koja je završena 1771. godine. Podizanjem crkve Bjelovar je postao crkvena župa. Gradnja pravoslavne crkve započeta je 1792. godine, a završena 1795. godine. Godine 1771. Bjelovar ima 254 vjernika, a čitav grad 58 kuća, prema podacima vizitatora Ivana Škrgatića.

Dolaskom dviju pukovnija u Bjelovar nastala je potreba za obrtom i obrtnicima, budući da se graničari nisu mogli baviti obrtom pored neprestane vojne službe od 16 do 60 godina. Na poziv vojnih vlasti pritali su obrtnici iz Austrije i Češke, dopušteno im je bilo graditi kuće u određenoj udaljenosti od vojničkih zgrada, a tek od 1776. godine mogli su graditi i u unutrašnjem dijelu mjesta. Te godine Bjelovar je imao 16 gradskih kuća sa 81 dušom, od tog je naime bilo 36 Nijemaca i Čeha, 45 Hrvata i Srba. Doseljavanjem obrtnika broj stanovnika se neprestano povećavao, tako da su se obrtnici Bjelovara udruživali u cehovske zadruge, a 1770. godine Marija Terezija izdala je Bjelovaru Cehovsku povelju.¹⁰

Godine 1772. izdana je Sajmovna povelja sa dvorskim pečatom, iste godine kada je carica proglasila Bjelovar gradskom općinom s posebnim povlasticama. Prema uredbi iz 1787. godine Gradski magistrat bio je jedina upravna vlast u Bjelovaru. Na čelu magistrata nije bio časnik, već je grad birao svojeg načelnika.

Načelnik je pored sebe imao kao vrhovno lice carskog suca, kojeg je postavljala vojna uprava. Prava suca bila su ograničena, sve osude na zatvor duže od tri mjeseca ili kazne više od 25 udaraca odobravalo je vojno zapovjedništvo. Bjelovar je imao i svoju vojnu glazbu, koja je osnovana 1763. godine. Grad je bio prolazna poštanska stanica, a 1776. godine u Bjelovaru je proradio i prvi poštanski ured. Prema podacima koje je zapisao Petar-Hubert Diviš, prva osnovna škola u Bjelovaru otvorena je 1761. godine, sa svega 6 učenika, a nastava se izvodila na njemačkom jeziku. Pristankom

Marije Terezije dovedena su dva pijarista iz samostana Marče, prvi učenici bila su djeca oficira. Godine 1763. u Bjelovar dolazi i treći pijarist kao učitelj, pa je od te godine upis u osnovnu školu dozvoljen i građanskoj djeci. Latinska škola osnovana je 1769. godine, a od te godine, pored latinske, radi i obrtnička ili geometrijska škola. Nova školska zgrada sagrađena je 1774. godine, a u to vrijeme na području cijelog generalata radi 17 škola.¹¹

Pored vojničkih zgrada izgradila je vojnička vlast u Bjelovaru 1772. godine tkalačku tvornicu svile sa 30 tkalačkih stanova. Major Mešić u izvještaju od 9. 5. 1789. godine navodi da je bjelovarska tvornica proizvodila razne vrste atlasa, krise, parehan, a skladište je reprezentiralo vrijednost od 4.000 forinta. U svrhu uzgajanja svilenih buba bilo je posađeno izvan grada mnogo dudova koji se vide još i danas. Tvornica je morala obustaviti rad poradi dugova koji se nisu mogli utjerati, tako da je vijek njenog djelovanja bio od 1776. do 1793. godine.¹²

Reorganizacija Vojne krajine od strane Marije Terezije završena je do 1765. godine, tako da se na području Vojne krajine potpuno učvrstila vlast austrijskih oficira. Njihove naredbe odnosile su se i na rad civilnih nacionalnih organa vlasti. Pored vojnih pitanja, prepušten im je cjelokupni politički, ekonomski i socijalni život zemlje, tako da su zakoni od 1807. godine prva ustanova o građanskom pravu budući da je na vojništvu i za vojništvo

ustrojena nadgledna i uzdržavana zadruga. Rijetko ili nikako nije dopustila svojem članu da se čim drugim bavi osim puškom i plugom.

Zato nalazimo na području granice obrtnike i trgovce samo tuđince. U vrijeme osnutka Bjelovara podignute su 43 vojne i upravne zgrade od kojih se većina i do danas sačuvala. Bjelovar kao mnogo mladi grad na području pukovnija Varaždinskog generalata od Čazme, Križevaca, Koprivnice i Đurđevca mogao je ne samo da ih dostigne nego i prestigne, pošto je on predstavljao od početka strateško a kasnije političko i administrativno središte.

Bilješke:

1. D. Pavličević, Vojna krajina, 1984; F. Močanin, Vojna krajina do kantonskog uređenja 1787, str. 24-27
2. D. Pavličević, nav. dj. str. 44-55; F. Močanin i M. Valentić, Vojna krajina u Hrvatskoj, 1981.
3. A. Horvat, Barok u kontinentalnoj Hrvatskoj, u knjizi "Barok u Hrvatskoj", 1982, str. 57
4. J. Buturac, Povijest rimokatoličke župe Bjelovar, Bjelovar 1970; Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine, Starine JAZU, knjiga 59, Zagreb 1984; "Starije-bolje osvijetliti", Bjelovarski list, 25. 10. 1985. godine; Povijesni počeci Bjelovara, Bjelovarski zbornik br. 2, Bjelovar 1990.
5. J. Sušnjak, rukopis "Povijest grada Bjelovara"
6. Glavačevu kartu objavio je Johann Weikhard Valvasor, u svom djelu "Slava Vojvodine Kranjske", 1689.
7. S. Blažeković, Bjelovar 1985, str. 12-19
8. S. Blažeković, nav. dj.
9. A. Horvat, O Bjelovaru - gradu ortogonalnog sistema, Buletin JAZU, br. 1, Zagreb 1961, str. 13
10. J. Sušnjak, nav. dj.
11. S. Blažeković, nav. dj.
12. J. Sušnjak, nav. dj.

Goran JAKOVLJEVIĆ, Gradski muzej Bjelovar

Iz ostavštine Zvonimira Lovrenčevića

Što povezuje našeg nedavno preminulog kolegu Zvonimira Lovrenčevića sa jednim od bardova jugoslavenske pisane riječi Milošem Crnjanskim? Odgovor je pomalo začuđujući - arheologija, odnosno tačnije, problem bivstvo-

vanja Kelta u našim krajevima. Naime, u bogatoj Lovrenčevićевой ostavštini, koja je danas pohranjena u bjelovarskom muzeju, nalaze se i pisana svjedočanstva o njihovim kontaktima vezanim za navedenu temu.